

dr hab. Lucyna Harc
Uniwersytet Wrocławski
e-mail: lucyna.harc@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0839-6954>

Niebezpieczny czy przyjazny peregrynującym? Śląsk w drugiej połowie XVIII i początkach XIX wieku w opisach, dziennikach i listach z podróży

DANGEROUS OR FRIENDLY TO TRAVELLERS? SILESIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH AND EARLY 19TH CENTURIES IN TRAVEL WRITINGS, DIARIES, AND LETTERS

Summary

Following the three Silesian Wars and the signing of the Treaty of Hubertusburg in 1763, Frederick II's rule over Silesia was consolidated. From that time onwards, officials, pastors, writers, and scholars began arriving from various parts of Germany. In their descriptions, accounts, and letters, they shared their impressions of their stay and travels through Silesia, including observations on the local people. Foreigners, mainly Poles but also inhabitants of more distant countries, such as France, frequently travelled through Silesia. John Quincy Adams, the future president of the United States, who was then serving as the US ambassador in Berlin, also depicted Silesia in his correspondence. Silesians themselves began to undertake journeys as well. In their accounts, they generally considered Silesia to be safe and welcoming to travellers, rarely pointing out any dangers. They did, however, emphasize the differences between Upper and Lower Silesia.

Keywords: Silesia; travel; description; diary; letter

Streszczenie

Po trzech wojnach śląskich i zawarciu w 1763 roku pokoju w Hubertusburgu ugruntowała się władza Fryderyka II nad Śląskiem. Od tego czasu z różnych części Niemiec zaczęli przybywać urzędnicy, pastory oraz pisarze i uczeni. W opisach, relacjach i listach dzielili się wrażeniami z pobytu i swych podróży po Śląsku. Zamieszczali też adnotacje na temat miejscowej ludności. Przez Śląsk często podróżowali cudzoziemcy, głównie Polacy, ale i mieszkańcy bardziej odległych krajów, m.in. Francuzi. Obraz Śląska w listach nakreślił również ambasador Stanów Zjednoczonych w Berlinie, John Quincy Adams, przyszły prezydent USA. Podróże zaczęli odbywać też sami Ślązacy. W rela-

cjach uznawali na ogół Śląsk za bezpieczny i przyjazny podróżującym, rzadko wskazując na niebezpieczeństwa. Podkreślali natomiast różnice między Górnym a Dolnym Śląskiem.

Słowa kluczowe: Śląsk; podróż; opis; dziennik; list

Wstęp

Śląsk, przez który przebiegała Via Regia, od średniowiecza był szlakiem tranzytowym dla kupców i podróżnych. Dla innych był zaś krajem docelowej podróży. W wydanym w Lipsku i Hale przez Johanna Heinricha Zedlera uniwersalnym leksykonie wszystkich nauk i sztuk (*Grosses vollständiges Universal Lexikon Aller Wissenschaften und Künste, welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden*), który ukazał się w 1743 roku, a więc niedługo po zajęciu prowincji nadodrzańskiej przez Fryderyka II, można przeczytać, że Śląsk niegdyś należał do domu austriackiego jako ziemia królestwa Czech. Od niedawna władzę sprawował nad nim król pruski. Po opisaniu przebiegu granic i wymienieniu sąsiadujących ze Śląskiem ziem (Czech, Łużyc, Marchii Brandenburskiej, Polski, Górnych Węgier i Moraw) podano, iż ma on 40 mil długości, 20 mil szerokości, a na jego terenie położonych jest 150 miast, 23 osady i wiele tysięcy wiosek. Podzielony był na Śląsk Dolny i Górny, a administracyjnie na 19 księstw i 5 wolnych obszarów stanowych. Był też terenem relatywnie gęsto zaludnionym. W przygotowanym dla ministra Śląska hrabiego Georga Heinricha von Hoyma raporcie podano, iż w 1787 roku Śląsk zamieszkiwało ponad 1 mln 710 tys. mieszkańców (dokładnie 1 710 070). Prowincja śląska dynamicznie się rozwijała. Między rokiem 1770 a 1787 wybudowano tu ponad 10 tys. nowych posesji, powstawały liczne manufaktury i rozwijało się rzemiosło, zwłaszcza tkactwo, produkcja przędzy bawełnianej i wełnianej¹.

W ostatnich dwóch dekadach XVIII wieku zaczęto wzmacniać ów pozytywny przekaz o rozwoju Śląska pod rządami pruskimi m.in. za sprawą coraz liczniej ukazującej się prasy, na czele z poczytnymi i wpływowymi „Schlesische Provinzialblätter” wydawanymi we Wrocławiu od 1785 roku. W publikowanych artykułach szczególnie podkreślano rozkwit terenów położonych na lewym brzegu Odry należących do Dolnego Śląska, zamieszkałych w przeważającej większości przez niemieckojęzyczną i głównie ewangelicką ludność. W ciemniejszych barwach postrzegano prawobrzeżny Górny Śląsk, ze

1 Cyt. i informacje przywołane za: W. Kunicki, *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, w: *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, red. W. Kunicki, Poznań 2009 (Poznańska Biblioteka Niemiecka, t. 29), s. 12-13, przyp. 6.

znacznym odsetkiem mieszkańców posługujących się językami słowiańskimi, głównie polskim, ale i czeskim, w większości wyznania katolickiego².

1. Peregrynacje rysownika Friedricha Bernharda Wenera

Jednym z pierwszych, który Śląsk zmierzył wzdłuż i wszerz, nawet w czasie trwających tu kolejnych wojen toczonych pomiędzy Prusami a Austrią, był Friedrich Bernhard Werner, śląski rysownik, autor licznych widoków miast europejskich. Urodzony w 1690 roku we wsi Topola, należącej do opactwa cystersów w Kamieńcu Żąbkowickim, zdobył niepełne wykształcenie w jezuickim gimnazjum w Nysie, a następnie w wieku 18 lat rozpoczął naukę rysunku i inżynierii w austriackim pieszym regimencie Holstein-Beck stacjonującym pod Norymbergą. W burzliwych młodzieńczych latach służył w kilku jednostkach wojskowych m.in. jako posłaniec, kawalerzysta, piechur, inżynier. Był również werbownikiem żołnierzy. Parał się ponadto licznymi innymi zawodami i mniej lub bardziej szlachetnymi zajęciami. Raz był świniopasem, innym razem ksiązęciem kancelistą, a także tłumaczem librett operowych i projektantem urządzeń w teatrze w Pradze, podszycił się też pod lekarza. Swoje przygody poprzedzające okres stabilizacji, który nastąpił niedługo przed jego pięćdziesiątymi urodzinami, opisał w autobiografii doprowadzonej do 1758 roku, a spisanej prawdopodobnie między rokiem 1759 a 1765. Nakreślił w niej rozliczne, często niebezpieczne przygody, jakich doświadczył, przemierzając Europę, a w zakończeniu nazwał sam siebie „śląskim Robinsonem”³. W trakcie kolejnych, trwających bez mała 30 lat wędrówek F.B. Werner przemierzył znaczną część Europy: całe Niemcy, Polskę, Niderlandy, północną Francję, Włochy, aż po Neapol, Austrię, Szwajcarię, Styrię, Krainę, Karyntię, Czechy, Morawy oraz Węgry, w ich trakcie rysując na zamówienie m.in. augsburskich, norymberskich i berlińskich wydawców serie wedut oraz widoków przedstawiających odwiedzane przez siebie miejscowości. Znanych jest łącznie prawie 1600 jego

2 W. Kunicki, *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, s. 16-17. Więcej na temat czasopisma i zawartości publikowanych w nim artykułów zob.: M.R. Gerber, *Die Schlesische Provinzialblätter 1785-1849*, Sigmaringen 1995 (*Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte*, Bd. 27).

3 Rękopis Autobiografii F.B. Wenera zaginął po 1945 roku. Została ona natomiast wydana w 1921 roku przez Paula Bretschneidera: *Friedrich Bernhard Weners Selbstbiographie*, in: P. Bretschneider, *Der Zeichner, Stecher und Chronist Friedrich Bernhard Werner und seine Arbeiten*, Neustadt 1921, s. 35-76.

widoków przedstawiających ponad 700 miejscowości w jedenastu krajach europejskich (poza Śląskiem), z których znaczna część posłużyła jako wzory dla serii miedziorytów⁴.

Peregrynacji po Europie F.B. Werner zaprzestał w 1739 roku, przyjmując posadę geometry dworskiego u biskupa wrocławskiego kardynała Filipa Ludwika von Sinzendorfa. Po zajęciu Śląska przez wojska Fryderyka II poczynając od 1742 roku zajmował stanowisko w randze inżyniera jako królewski scenograf (wedutysta) w pruskich urzędach, najpierw w departamencie budownictwa, a od 1750 roku w departamencie budownictwa wiejskiego Wrocławskiej Kamery Wojenno-Dominialnej, wykonując reprodukcje map oraz plany widokowe i rysunki. Sporządził wówczas weduty śląskich miast oraz rysunki przedstawiające kościoły, klasztory, pałace, zamki oraz rezydencje. W 1746 roku ruszył powozem przez Śląsk, w tym przez Sudety, aby zebrać materiał rysunkowy, który posłużył do wykonania miedziorytów przedstawiających zbory protestanckie i domy modlitwy. Przez 22 lata pomiędzy 1754 a 1776 rokiem pracował nad obszernym dziełem, niezwykle ważnym dla utrwalenia obrazu Śląska – pięcioletnią bogato ilustrowaną *Topografią Śląska*, którą własnoręcznie kilkakrotnie przepisał. Znalazło się w niej prawie 1500 widoków i planów 743 miejscowości. Nie było bowiem miasta, miasteczka i wsi na Śląsku, do której F.B. Werner by nie dotarł i nie utrwalił na rysunku. Co ciekawe, w autobiografii okres prac nad *Topografią Śląska* pominął milczeniem, co zdaje się sugerować,

4 Literatura dotycząca życia i twórczości Friedricha Bernharda Wernera jest obszerna. Por. m.in.: P. Bretschneider, *Der Zeichner*, s. 3-34; tenże, *Aus dem Leben des schlesischen Zeichners Friedrich Bernhard Werner*, „Schlesische Monatshefte”, 2 (1925), Nr. 2, s. 70-78; tenże, *Friedrich Bernhard Werner*, in: *Schlesische Lebensbilder*, Bd. 3: *Schlesien des 17. bis 19. Jahrhunderts*, Breslau 1928, s. 154-160; W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Materiały ikonograficzne do urbanistyki i architektury w zachowanych tomach Topografii F.B. Wernera*, Warszawa 1953; M. Zlat, *Peregrynacje czyli chrześcijańska wędrówka – nieznaną rękopis z rysunkami F.B. Wernera*, „Rocznik Sztuki Śląskiej”, 11 (1977), s. 103-125; W. Kononowicz, *Osiemnastowieczne panoramowe widoki Wrocławia sztychowane według rysunków Wernera jako źródło ikonograficzne*, Wrocław 1989; R. Len, *Fryderyka Bernarda Wernera Topografia Wrocławia*, Wrocław 1997; A. Marsch, *Friedrich Bernhard Werner und seine Klosteransichten von Schlesien*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau”, 32 (1991), s. 69-152; też, *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Śląski rysownik europejskich widoków*, tłum. A. Bok, Głogów 1998. W 2002 roku w Muzeum Miedzi w Legnicy odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa poświęcona życiu i twórczości F.B. Wernera. Wygłoszone w jej trakcie referaty zostały opublikowane w 2004 roku w tomie: *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Życie i twórczość – Leben und Werk. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miedzi w Legnicy w dniach 21-23 listopada 2002 r. Protokollband der internationalen Fachtagung veranstaltet am 21.-23. November 2002 im Kupfermuseum zu Liegnitz*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica 2004. Zob. zwłaszcza: A. Marsch, *Anmerkungen, Korrekturen und Ergänzungen zur Autobiographie von Friedrich Bernhard Werner*, w: tamże, s. 39-67; *Itinerar Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Itinerarium Friedricha Bernharda Wernera (1690-1776)*, zest. A. Marsch, w: tamże, s. 373-396; a także bibliografia dotycząca F.B. Wernera: *Bibliographie [Bi-bliografia]*, w: tamże, s. 397-407.

iż mimo trwających do 1763 roku działań wojennych, nie spotkały go w czasie śląskich peregrynacji nieszczęścia ani niebezpieczne przygody⁵.

2. Podróżowanie po Śląsku oczami literatów, publicystów i urzędników

Od momentu zajęcia Śląska przez Fryderyka II, w czasie kolejnych kampanii, a wreszcie po zakończeniu wojny siedmioletniej w 1763 roku zaczęli przybywać tu z różnych części Niemiec, nie tylko z Prus, urzędnicy, pastorzy obejmujący parafie, ale też pisarze i uczeni, którzy w opisach, relacjach i listach wspominali o odwiedzanych śląskich miastach, dzielili się wrażeniami z pobytu, zamieszczali adnotacje na temat miejscowej ludności. W tej grupie znalazł się m.in. pisarz i dramaturg Gotthold Ephraim Lessing, który z powodu braku możliwości utrzymania się w Berlinie opuścił stolicę Prus i pod koniec 1760 roku przybył do Wrocławia. Przed przyjazdem na Śląsk Lessing – choć należał do grona młodych pisarzy i dramaturgów – w opinii berlińskich literatów oceniany był jako dobrze zapowiadający się twórca, co potwierdził w kolejnych latach, zyskując z czasem miano jednego z wiodących przedstawicieli oświeceniowej niemieckiej literatury. We Wrocławiu otrzymał propozycję pracy w charakterze sekretarza Friedricha Bogislava von Tauentziena, generała pruskiego i w tym czasie dowódcy wrocławskiego garnizonu. Przyjął ją i nieoczekiwanie dla siebie pozostał w stolicy Śląska na dłużej⁶.

Okres spędzony przez G.E. Lessinga we Wrocławiu przypadł na niebezpieczny czas wojny siedmioletniej. Akurat na przełomie 1760 i 1761 roku, gdy rozpoczynał służbę przy boku dowódcy wojsk pruskich, w mieście wybuchła epidemia cholery, pochłaniając życie kilkunastu tysięcy osób, zarówno ludności cywilnej, jak i żołnierzy oraz jeńców⁷. Trwały też działania wojenne, w tym bombardowania samego Wrocławia. G.E. Lessinga sytuacja nie przeraziła. A ponieważ pracę w charakterze sekretarza okazała się niezbyt absorbująca, jak się wkrótce okazało, postanowił swój czas poświęcić twórczości literackiej.

- 5 A. Marsch, *Anmerkungen, Korrekturen und Ergänzungen zur Autobiographie von Friedrich Bernhard Werner*, s. 41, 50-60; R. Len, *Fryderyka Bernarda Wernera Topografia Wrocławia*, s. 33-36; tenże, *Friedrich Bernhard Werner – śląski Europejczyk doby baroku*, w: *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776)*, s. 69-88; I. Rybka-Ceglecka, *Topografia Śląska F.B. Wernera, koncepcja dzieła i jego realizacja*, w: tamże, s. 93-95; L. Harc, *Scenograf i rysownik historykiem. O przyczynach powstania Topografii Śląska F.B. Wernera*, w: *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005 (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 171), s. 228-231.
- 6 W. Barner i in., *Lessing. Epoche-Werk-Wirkung*, München 1998, s. 108-109; L. Harc, *Samuel Benjamin Klose (1730-1798). Studium historiograficzno-źródłoznawcze*, Wrocław 2002 (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 157), s. 63-64; też, *Portret Ślązaków własnym i obcym piórem skreślony w drugiej połowie XVIII wieku*, w: *Ślązacy w oczach własnych i obcych*, red. A. Barciak, Katowice-Zabrze 2010, s. 187.
- 7 T. Kulak, *Historia Wrocławia*, t. 2: *Od twierdzy fryderycjańskiej do twierdzy hitlerowskiej*, Wrocław 2001, s. 26-27.

Jego młodszy brat, Karl Gotthelf Lessing, od 1779 roku dyrektor wrocławskiej mennicy, odnotował jednak, że zamiast rozwijać talenty twórcze G.E. Lessing szybko dał się namówić oficerom pruskim i wieczory zaczął spędzać w teatrze, po przedstawieniach zaś często przez długie godziny nocne oddawał się wciągającemu hazardowi, mitrząc czas oraz talent i nadwątlając zdrowie. Zdarzało mu się przy tym wygrywać wysokie kwoty. Popadnięcie w niezdrowe nawyki pisarza jego młodszy brat tłumaczył brakiem innych, intelektualnych rozrywek w mieście. Wąski i niezaspokajający oczekiwań G.E. Lessinga krąg wrocławskich intelektualistów o mieszczańskiej, prowincjonalnej i na swój sposób ograniczonej naturze oraz przebywanie na co dzień wśród wojskowych naraziło młodego pisarza na niebezpieczeństwo popadnięcia w hazard, z którego wyrwał się dopiero po opuszczeniu Śląska⁸.

Po zawarciu kończącego wojnę siedmioletnią pokoju w Hubertusburgu i ustabilizowaniu się sytuacji Śląsk był kierunkiem obieranym przez mieszkańców innych części Niemiec. W wielu publikowanych relacjach i opisach z podróży, jak choćby w zamieszczonych na łamach czasopisma „Deutsches Museum” w 1780 roku spostrzeżeniach anonimowego, rzekomego „podróżującego Anglika” („reisende Engländer”), niezwykle często kontrastowo zestawiane i opisywane były obie części Śląska. We wspomnianym artykule Dolny Śląsk zachwyił autora tekstu urokliwymi widokami Karkonoszy i górskich pejzaży w Kotlinie Kłodzkiej oraz życzliwością tutejszych mieszkańców. Górny Śląsk był przez niego natomiast przedstawiany w ciemnych barwach, mogących budzić niepokój i niechęć wśród potencjalnych kolejnych podróżnych z powodu zacofania tych ziem i obawy przed w większości chłopską ludnością, posługującą się na domiar jedynie dziwną, gwarową odmianą języka polskiego, nazywanego powszechnie *Wasserpölnisch*⁹. Inne nieco wrażenia odnotował na łamach „Berliner Monatsschrift”, którego był współzałożycielem, Johann Erich Biester – popularyzator wiedzy i dziennikarz, związany z oświeceniowymi berlińskimi środowiskami. W relacji z wyjazdu na Śląsk opublikowanej w 1783 roku zachwyił się Dolnym Śląskiem. Z uznaniem wyrażał się o Bolesławcu – rodzinnym mieście tak ważnego dla rozkwitu niemieckiej poetyki Martina Opitza, ale i o urokach Jeleniej Góry oraz Karkonoszy, które porównał do Szwajcarii. W kontraście do obrazu Dolnego Śląska pozostawały ziemie na wschód od linii Odry¹⁰.

8 K.G. Lessing, *Gotthold Ephraim Lessing Leben, nebst seinem noch übrigen litterarischen Nachlasse*, Bd. 1, Berlin 1793, s. 217-231; W. Barner i in., *Lessing. Epochen-Werk-Wirkung*, s. 108; L. Harc, *Portret Ślązaków*, s. 188-190.

9 *Auszüge aus Briefen eines reisenden Engländer. Fortsetzung*, „Deutsches Museum”, 1 (1780), s. 212-227. Por. na ten temat: W. Kunicki, *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, s. 17-18.

10 J.E. Biester, *Fortgesetzte Bemerkungen auf einer Reise in Schlesien*, „Berlinerische Monatsschrift”, 1 (1783), s. 236-260, 521-562. Por. na ten temat: W. Kunicki, *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, s. 19-20.

Analogiczny obraz kreślony był również na łamach wydawanych na Śląsku tytułów prasowych, z przywołanym już poczytnym „Schlesische Provinzialblätter”. Wyprawy, zwłaszcza wiodące w kierunku gór, w szczególności Karkonoszy, zaczęły odbywać bowiem również sami Ślązacy. W lipcu i sierpniu 1791 roku w podróż wyruszył pedagog, związany najpierw z Akademią Rycerską w Legnicy, a od 1788 roku z wrocławskim gimnazjum elżbietzańskim, a jednocześnie pisarz, Johann Gottlieb Schummel¹¹. Obszerny opis z wyprawy opublikował rok później (1792)¹². Jednym z głównych motywów wyruszenia z Wrocławia i zjechania Śląska była dla Schummela chęć osobistego zweryfikowania utrwalanego od zakończenia wojen śląskich we wspomnianym piśmiennictwie miejscowym oraz pruskim i niemieckim niezwykle krytycznego obrazu Górnego Śląska i jego mieszkańców. Odczytany w licznych relacjach i opisach Schummel postanowił naocznie przekonać się, na ile rzeczywiście piękny jest Dolny Śląsk oraz ile jest prawdy w przestrożach przez podróżowaniem przez Górny Śląsk. Po przemierzeniu miast i wsi najpierw dolnośląskich, a następnie górnośląskich doszedł do wniosku, że w powtarzanych od ponad dekady opisach i opiniach tkwiło wiele przesady. Poznani w czasie peregrynacji mieszkańcy Górnego Śląska nie okazali się moralnie i fizycznie odrażający, karykaturalni i brudni, niczym ludność *Terra del Fuego* (Ziemi Ognistej), do której bywali niekiedy porównywani. Zdaniem Schummela wiele spośród zamieszkujących Górny Śląsk, w szczególności miasta Bytom i Tarnowskie Góry, kobiet okazało się wręcz pięknosciami. Urodzeni zaś tutaj młodzi mężczyźni – zdaniem Schummela – wielokrotnie bywali zdrowsi, silniejsi i przyjemniejsi w obyciu, a także pracowitsi (nie zaś leniwi, jak często ich opisywano) od mieszkańców Dolnego Śląska. Przed wyruszeniem w podróż na Górny Śląsk Schummel był przestrzegany, że może cierpieć w czasie podróży głód i pragnienie oraz że może z powodu często dokonywanych tu kradzieży stracić konia. Tymczasem po powrocie do domu zanotował, że zamiast niedostatków spotkał go nadmiar jedzenia i picia, a konia nie stracił, choć z powodu intensywnej podróży wrócił on kulawy¹³.

Skąd zatem wziął się taki obraz mieszkańców Górnego Śląska? Część autorów świadomie i z premedytacją podkreślała odmiennosc pod względem etnicznym, językowym, obyczajowym, wyznaniowym i kulturowym mieszkańców Górnego i Dolnego Śląska, zarówno w przeszłości, jak i współcześnie. Byli wśród nich autorzy publikacji ukazujących

11 Informacje biograficzne dotyczące J.G. Schummela: M. Hippe, *Schummel, Johann Gottlieb*, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 33, Leipzig 1891, s. 59-61.

12 J.G. Schummel, *Reise durch Schlesien im Julius und August 1791*, Breslau 1792. W 1995 roku prof. Wojciech Kunicki z Uniwersytetu Wrocławskiego przygotował wydanie reprintowe tego opisu z podróży: *Schummels Reise durch Schlesien im Julius und August 1791*, Hrsg., Komment. W. Kunicki, Berlin 1995. Końcowy fragment przywołanego opisu z podróży J.G. Schummela W. Kunicki wydał w tłumaczeniu na język polski: J.G. Schummel, *Podróż po Śląsku w lipcu i sierpniu 1791 roku*, tłum. W. Kunicki, w: *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, s. 114-128.

13 J.G. Schummel, *Reise durch Schlesien*, s. 313-323; tenże, *Podróż po Śląsku*, s. 114-120.

się pod koniec XVIII wieku, dotyczących topografii ziemi śląskiej, zawierających opisy geograficzne, a także poczytnych opracowań ukazujących historię Śląska lub poszczególnych miast regionu. Jednym z doskonałych przykładów jest opracowanie, jakie wyszło spod pióra pruskiego urzędnika Karla Ludwiga von Klöbera. W 1785 roku opublikował on anonimowo dwutomowy zbiór „listów” ze Śląska, będących *de facto* historią regionu przedzieloną cezurą 1740 roku¹⁴. Krytycznie i niekiedy wręcz pogardliwie Klöber ocenił to, co wydarzyło się na Śląsku przed wkroczeniem wojsk Fryderyka II. Dopiero oświecony monarcha zaprowadził na Śląsku spokój i przyczynił się do rozkwitu tych ziem. Zasadniczym zadaniem, jakie postawił sobie K.L. von Klöber, było bowiem ukazanie zalet wejścia Śląska w obręb państwa pruskiego. Efektem zmiany musiała więc być zasadnicza poprawa na wszystkich polach, od sytuacji finansowej poczynając, poprzez rozwój gospodarczy, a na morale samych Ślązaków kończąc. Dla K.L. von Klöbera oczywiste było również zapóźnienie cywilizacyjne polskojęzycznego Śląska w porównaniu z oświeconym i kwitującym niemieckojęzycznym Dolnym Śląskiem¹⁵.

3. Przejazdem przez Śląsk

Położenie Śląska sprawiało, że przez niego wiodły drogi Polaków udających się do tak lubianych Włoch, czy bliżej, do południowych krajów niemieckich lub choćby do Pragi czy Wiednia. W taką właśnie podróż z Litwy do Pragi przez Wrocław i inne śląskie miejscowości udał się w połowie XVIII wieku (po 1747 roku, a przed 1762 rokiem) starosta wilkomirski Benedykt Tyzenhauz. W jej trakcie prowadził diariusz, którego jednak nie zaopatrzył w daty roczne. Opisał natomiast wrażenia i subiektywne odczucia, jakie towarzyszyły mu w trakcie wyprawy. Zachwycała go dla przykładu jezuicka Akademia Leopoldyjska we Wrocławiu, a także pałac i ogród biskupi, osobliwości słynnego klasztoru krzeszowskiego. Nie przestraszyły zaś stacjonujące na Śląsku i mijane wojska pruskie¹⁶.

Dużo później, bo w 1820 roku i w zmienionych uwarunkowaniach politycznych, przez Śląsk przejeżdżał młody, zaledwie dwudziestoletni polski szlachcic Adam

14 [K.L. von Klöber], *Von Schlesien vor und seit dem jar MDCCXXXX*, Bd. 1-2, Freiburg 1785.

15 J. Dębicki, *Nie będzie niemiecki Ślązak Polakowi bratem? Śląskie pogranicze z Polską w piśmiennictwie okresu fryderycjańskiego (do końca XVIII wieku)*, w: *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji. Wrocław 23-24 października 2004 r.*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004 (Prace Historyczne 36), s. 336-344; L. Harc, *Pasja, kpina, złośliwość i... uwielbienie. Karla Ludwiga von Klöber und Hellscheborn widzenie historii Śląska*, w: *Cor hominis. Wielkie namiętności w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2007 (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 176), s. 118-124.

16 A. Ziober, *Opis podróży po Śląsku i Czechach starosty Wilkomirskiego Benedykta Tyzenhauza z połowy XVIII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 70 (2015), nr 2, s. 91-98.

Konstanty Loga, do którego rodziny należał majątek leżący pod Stargardem Gdańskim¹⁷. Udając się z Leszna do Bonn, gdzie zamierzał rozpocząć studia, prowadził dziennik podróży. Odnutowywał w nim wrażenia i spostrzeżenia z miejscowości, w których się zatrzymywał. Śląsk wydał mu się „najpiękniejszą krainą”, a w odwiedzanych miejscowościach wspominał dawną przynależność tych ziem do Polski. W Głogowie, przez który wiodła jego trasa, przypomniał, jak dzielnie mieszkańcy miasta bronili się w 1109 roku przez wojskami cesarza Henryka V, gotowi poświęcić życie swych synów w obronie ojczyzny. Współczesne mu miasto opisał jako graniczną twierdzę wyglądającą na trudną do zdobycia. Odnutował jednocześnie, że miasto sprawiało wrażenie nudnego i cieszył się, że nie musiał spędzić w nim kilku dni¹⁸. Mijając Bytom nad Odrą, Nowe Miasto, Zieloną Górę i jadąc dalej w kierunku Wrocławia, bardzo pozytywnie wyrażał się o Ślązakach, uznając spotykanych mieszkańców regionu za ludzi wesołych, szczerych, o dobrym sercu, otwartych na innych ludzi. Jego rezerwę wzbudziła za to grupa 14 pruskich oficerów, z którymi odbył część podróży. Z obawy i strachu przed nimi trzymał się z boku do czasu, aż nawiązał rozmowę z jednym z żołnierzy, który pochlebnie wypowiadał się o znanych mu Polakach mieszkających we Wrocławiu¹⁹. Z zapisków Logi wyłania się obraz mieszkańców Śląska, ale też przebywających tu Prusaków, odmienny od stereotypowego i negatywnego. Napotkani przez niego mieszkańcy i towarzysze podróży wbrew początkowym obawom okazywali się pozytywnie nastawieni do Polaków, w tym do samego Logi, otwarci, życzliwi i pomocni, co autor dziennika tłumaczył pogranicznym położeniem ziem nadodrzańskich na styku kulturowym między Polską a Niemcami²⁰.

Śląsk przemierzali nie tylko mieszkańcy krajów ościennych, zwłaszcza Polski i Litwy, ale i przybysze z bardziej odległych krajów europejskich, a nawet z Ameryki. I tak przez Śląsk podróżował francuski pisarz, członek Akademii Francuskiej, uczeń i zwolennik J.J. Rousseau, podróżnik Jacques Bernardin de Saint-Pierre. Przemierzył on zniszczony i częściowo przez to niebezpieczny Śląsk niedługo po zakończeniu wojny siedmioletniej, w 1765 roku, w drodze z Polski do Francji²¹. Przez Śląsk wiodła też droga obawiającego

17 Więcej na temat życia Adama Logi zob.: D. Rolnik, *Obraz Niemiec i Niemców w dzienniku podróży Adama Logi (1800-1831) z Leszna do Bonn odbytej w 1820 roku*, w: „Trzeba dyscypliny – bez niej nie da się pałaj składnie wyrazić...”. *Studia z dziejów nowożytnych (XVI-XVIII w.)*, red. M. Forycki, A. Perlakowski, F. Wolański, Poznań 2012, s. 169-171; tenże, *Refleksje Adama Logi o Ślązakach, Polakach, Prusakach, Niemcach i innych nacjach w świetle jego nieznanego dziennika z podróży odbytej z Leszna do Bonn w 1820 r.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 68 (2013), nr 3, s. 103-107.

18 D. Rolnik, *Obraz Niemiec*, s. 172; tenże, *Refleksje Adama Logi*, s. 108-109.

19 Tenże, *Refleksje Adama Logi*, s. 111.

20 Tenże, *Obraz Niemiec*, s. 173; tenże, *Refleksje Adama Logi*, s. 119-120.

21 J. Bernardin de Saint Pierre, *Reise durch Schlesien*, „Der Oberschlesier”, 9 (1927), s. 391-395; *Bernardina de Saint Pierre podróż po Śląsku*, w: *Trzy relacje z podróży po Śląsku w XVIII i XIX wieku*, wstęp, koment. J. Szymański, tłum. L. Szybkowski, Gliwice-Katowice 2006, s. 16-21.

się o swoje życie w Rzeczypospolitej i uciekającego w 1792 roku przed niebezpieczeństwem śmierci z rąk Rosjan nieznanego z imienia autora, nazywającego samego siebie mianem Kosmopolity. Ich postrzeganie ziem nadodrzańskich zmieniało się wraz z przemieszczaniem się od nieprzyjaznej – jak odnotował Kosmopolita – granicy Rzeczypospolitej i Śląska dalej na Zachód²². Obaj autorzy dostrzegali gościnność, życzliwość i otwartość na podróżnych miejscowej ludności oraz uroki krajobrazu. Poza niedogodnością i wyboistością niektórych odcinków dróg lub gdzieś indziej dostrzeganym brudem nie napotkali na nic, co wzbudziłoby ich większe obawy.

W lipcu 1800 roku na Śląsk wyruszył z Berlina wraz z żoną Ludwiką ówczesny ambasador Stanów Zjednoczonych, John Quincy Adams, syn drugiego prezydenta Stanów Zjednoczonych Johna Adamsa i przyszły szósty prezydent USA (w latach 1825-1829)²³. Z trwającej siedem tygodni podróży wiodącej przez m.in. Krosno Odrzańskie, Zieloną Górę, Bolesławiec, Jelenią Górę, Karkonosze, Kamienną Górę, Krzeszów, Wałbrzych, Książ, Świdnicę, Hrabstwo Kłodzkie, Bardo Śląskie, Sobótkę, Wrocław, Legnicę, Złotoryję, Świeradów i dalej w kierunku Górnych Łużyc pisał listy adresowane do swego młodszego brata, Thomasa Boylstona Adamsa. Za zgodą autora wydano je najpierw w odcinkach na łamach bostońskiego czasopisma „The Port Folio”, a następnie zebrane ukazały się w formie książkowej w Londynie w 1804 roku, w przekładzie na język niemiecki w 1805 roku. Dwa lata później zostały wydane w Paryżu w języku francuskim²⁴. Popularność i poczytność *Listów o Śląsku* przyczyniła się do szerszego spopularyzowania i turystycznego odkrycia regionu nadodrzańskiego dla mieszkańców Europy i USA, a John Quincy Adams zyskał miano „śląskiego Kolumba”²⁵. Jego wyprawa łączyła w sobie elementy celowej podróży związanej z poznaniem regionu pod względem dyplomatycznym i handlowym z podróżą realizowaną poznawczo i dla przyjemności. Czy w jej trakcie czyhały na amerykańskiego ambasadora i jego żonę niebezpieczeństwa na Śląsku? W sensie dosłownym nie. Niemniej wczytując się w listy, odnajdziemy w nich informacje o zmaganiach ze złymi, piaszczystymi drogami wiodącymi od Frnakfurtu nad Odrą w kierunku południowym, choć – jak zanotował – od Bolesławca w kierunku Jeleniej Góry jakoś drogi dorównywała tym w Anglii²⁶. Na podróżnego, który zboczył z głównych traktów, czyhało niebezpieczeństwo utknięcia i długiego oczekiwania na zmianę koni pocztowych, co

22 *Schilderungen oder Reisen eines Kosmopoliten. Reise von... durch Polen und Schlesien in den Jahren 1792 und 1793*, Hrsg. W.S., Leipzig 1795; *Opowiadanie albo podróż jednego Kosmopolity. Podróż po Polsce i Śląsku w latach 1792 i 1793*, w: *Trzy relacje z podróży po Śląsku*, s. 22-150.

23 W. Dynak, *Wstęp*, w: J.Q. Adams, *Listy o Śląsku*, wstęp W. Dynak, tłum. i objaśn. M. Kolbuszewska, Wrocław-Warszawa 1992, s. 5-6.

24 J.Q. Adams, *Letters on Silesia* [...], London 1804. W 1992 roku listy zostały wydane w tłumaczeniu na język polski: J.Q. Adams, *Listy o Śląsku, passim*. Więcej na temat kolejnych edycji zob.: W. Dynak, *Wstęp*, s. 7-8.

25 W. Dynak, *Wstęp*, s. 8.

26 J.Q. Adams, *Listy*, s. 18, 34.

spotkało ambasadora i jego żonę w Koźuchowie, a później jeszcze we Lwówku Śląskim²⁷. W Szprotawie przestraszyła Adamsa nienawiść, jaką miejscowi katolicy żywili w stosunku do protestantów²⁸. Osoby planujące udanie się na tereny górskie przestrzegał zaś przed pazernością górali sudeckich, choć w większości opisów Śląska, jakie czytał przed podróżą, byli oni wychwalani za swoje nadzwyczajne cnoty jako „dobrzy i szczęśliwi Ślązacy”. Będąc w Jeleniej Górze, przytoczył legendę o *Rübenzahlu* (*Liczyrzepie*), karkonoskim Duchu Gór czającym się i kuszącym podróżnych. Sam Adams udał się na przedstawienie operowe oparte na motywach związanych z tą przypowieścią. Karkonosze urzekły go zaś swą urodą, a wyjątkowo wielkie wrażenie zrobiły na nim tamtejsze wodospady i romantyczne piękno gór oraz wspaniałe widoki²⁹. W drodze powrotnej przestrzegano go, aby nie jechał przez Wrocław, o którym słyszał, że jest starym, wielkim miastem, podobnym do innych starych miast. Zawitał jednak do stolicy Śląska, odnotowując, że choć to faktycznie wielkie, stare, a na dodatek bardzo brudne miasto, to jednak został w nim na kilka dni, aby je dokładnie zwiedzić, czego ostatecznie nie żałował³⁰.

Zakończenie

Spisujące swe spostrzeżenia peregrynanci uznawali na ogół Śląsk za bezpieczny i przyjazny podróżującym. Nie znaczy to jednak, że nie dostrzegali niebezpieczeństw. Szczególnie podkreślali różnice między Górnym a Dolnym Śląskiem, co nie było przypadkowe i wynikało z szeregu uwarunkowań, przede wszystkim z odmienności etnicznej i językowej mieszkańców Górnego Śląska. Wydawali się oni inni, mniej okrziesani i cywilizowani, a przez to niebezpieczni zwłaszcza przybywającym po 1763 roku z Berlina i innych pruskich miast urzędnikom, nauczycielom i duchownym. Przytoczone opinie tych, którzy na Górny Śląsk zdecydowali się pojechać, na ogół weryfikowały ów obraz. Z kolei w zachwycających podróżujących pejzażami Karkonoszów i innych sudeckich pasmach górskich, mogło spotkać podróżujących zetknięcie z pazernymi, niekiedy nawet oszukującymi miejscowymi góralami. Śląsk, jak wiele terenów kresowych, zarówno przez Polaków, jak i przez Prusaków, postrzegany był stereotypowo, jako mało przyjazny. Do czasu. Kiedy stawał się celem podróży, zyskiwał w oczach tych, którzy przemierzali śląskie drogi, miasta i wsie.

27 Tamże, s. 26.

28 Tamże, *Listy*, s. 29.

29 Tamże, s. 34-39.

30 Tamże, s. 94-99.

Bibliografia

ŹRÓDŁA WYDANE

- Adams J.Q., *Letters on Silesia* [...], London 1804.
- Adams J.Q., *Listy o Śląsku*, wstęp W. Dynak, tłum. i objaśn. M. Kolbuszewska, Wrocław-Warszawa 1992.
- Auszüge aus Briefen eines reisenden Engländers. Fortsetzung*, „Deutsches Museum”, 1 (1780), s. 212-227.
- Bernardina de Saint Pierre podróż po Śląsku*, w: *Trzy relacje z podróży po Śląsku w XVIII i XIX wieku*, wstęp, koment. J. Szymański, tłum. L. Szybkowski, Gliwice-Katowice 2006, s. 16-21.
- Biester J.E., *Fortgesetzte Bemerkungen auf einer Reise in Schlesien*, „Berlinische Monatsschrift”, 1 (1783), s. 236-260, 521-562.
- de Saint Pierre J.B., *Reise durch Schlesien*, „Der Oberschlesier”, 9 (1927), s. 391-395.
- Friedrich Bernhard Werners Selbstbiographie*, in: P. Bretschneider, *Der Zeichner, Stecher und Chronist Friedrich Bernhard Werner und seine Arbeiten*, Neustadt 1921, s. 35-76.
- [Klöber K.L. von], *Von Schlesien vor und seit dem jar MDCCXXXX*, Bd. 1-2, Freiburg 1785.
- Lessing K.G., *Gotthold Ephraim Lessing Leben, nebst seinem noch übrigen litterarischen Nachlasse*, Bd. 1, Berlin 1793.
- Opowiadanie albo podróż jednego Kosmopolity. Podróż po Polsce i Śląsku w latach 1792 i 1793*, w: *Trzy relacje z podróży po Śląsku w XVIII i XIX wieku*, wstęp, koment. J. Szymański, tłum. L. Szybkowski, Gliwice-Katowice 2006, s. 22-150.
- Schilderungen oder Reisen eines Kosmopoliten. Reise von... durch Polen und Schlesien in den Jahren 1792 und 1793*, Hrsg. W.S., Leipzig 1795.
- Schummel J.G., *Podróż po Śląsku w lipcu i sierpniu 1791 roku*, tłum. W. Kunicki, w: *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, red. W. Kunicki, Poznań 2009 (Poznańska Biblioteka Niemiecka, t. 29), s. 114-128.
- Schummel J.G., *Reise durch Schlesien im Julius und August 1791*, Breslau 1792.
- Schummels Reise durch Schlesien im Julius und August 1791*, Hrsg., Komment, W. Kunicki, Berlin 1995.

OPRACOWANIA

- Barner W. i in., *Lessing. Epoche-Werk-Wirkung*, München 1998.
- Bretschneider P., *Aus dem Leben des schlesischen Zeichners Friedrich Bernhard Werner*, „Schlesische Monatshefte”, 2 (1925), Nr. 2, s. 70-78.
- Bretschneider P., *Der Zeichner, Stecher und Chronist Friedrich Bernhard Werner und seine Arbeiten*, Neustadt 1921.
- Bretschneider P., *Friedrich Bernhard Werner*, in: *Schlesische Lebensbilder*, Bd. 3: *Schlesier des 17. bis 19. Jahrhunderts*, Breslau 1928, s. 154-160.
- Dębicki J., *Nie będzie niemiecki Ślązak Polakowi bratem? Śląskie pogranicze z Polską w piśmiennictwie okresu fryderycjańskiego (do końca XVIII wieku)*, w: *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji. Wrocław 23-24 października 2004 r.*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004 (Prace Historyczne 36), s. 333-350.

- Dynak W., *Wstęp*, w: J.Q. Adams, *Listy o Śląsku*, wstęp W. Dynak, tłum. i objaśn. M. Kolbuszewska, Wrocław-Warszawa 1992, s. 5-15.
- Gerber M.R., *Die Schlesische Provinzialblätter 1785-1849*, Sigmaringen 1995 (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte, Bd. 27).
- Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). *Życie i twórczość – Leben und Werk. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miedzi w Legnicy w dniach 21-23 listopada 2002 r. Protokollband der internationalen Fachtagung veranstaltet am 21.-23. November 2002 im Kupfermuseum zu Liegnitz*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica 2004.
- Harc L., *Pasja, kpina, złośliwość i... uwielbienie. Karla Ludwiga von Klöber und Hellscheborn wizerunek historii Śląska*, w: *Cor hominis. Wielkie namiętności w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2007 (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 176), s. 117-127.
- Harc L., *Portret Ślązaków własnym i obcym piórem skreślony w drugiej połowie XVIII wieku*, w: *Ślązacy w oczach własnych i obcych*, red. A. Barciak, Katowice-Zabrze 2010, s. 187-198.
- Harc L., *Samuel Benjamin Klose (1730-1798). Studium historiograficzno-źródłoznawcze*, Wrocław 2002 (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 157).
- Harc L., *Scenografi i rysownik historykiem. O przyczynach powstania Topografii Śląska F.B. Wernera*, w: *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005 (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 171), s. 227-236.
- Hippe M., *Schummel, Johann Gottlieb*, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 33, Leipzig 1891, s. 59-61.
- Itinerar Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Itinerarium Friedricha Bernharda Wernera (1690-1776)*, zest. A. Marsch, w: *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Życie i twórczość – Leben und Werk. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miedzi w Legnicy w dniach 21-23 listopada 2002 r. Protokollband der internationalen Fachtagung veranstaltet am 21.-23. November 2002 im Kupfermuseum zu Liegnitz*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica 2004, s. 373-396.
- Kalinowski W., Trawkowski S., *Materiały ikonograficzne do urbanistyki i architektury w zachowanych tomach Topografii F.B. Wernera*, Warszawa 1953.
- Kononowicz W., *Osiemnastowieczne panoramowe widoki Wrocławia sztachowane według rysunków Wernera jako źródło ikonograficzne*, Wrocław 1989.
- Kulak T., *Historia Wrocławia*, t. 2: *Od twierdzy fryderycjańskiej do twierdzy hitlerowskiej*, Wrocław 2001.
- Kunicki W., *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, w: *Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone*, red. W. Kunicki, Poznań 2009 (Poznańska Biblioteka Niemiecka, t. 29), s. 7-76.
- Len R., *Fryderyka Bernarda Wernera Topografia Wrocławia*, Wrocław 1997.
- Len R., *Friedrich Bernhard Werner – śląski Europejczyk doby baroku*, w: *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Życie i twórczość – Leben und Werk. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miedzi w Legnicy w dniach 21-23 listopada 2002 r. Protokollband der internationalen Fachtagung veranstaltet am 21.-23. November 2002 im Kupfermuseum zu Liegnitz*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica 2004, s. 69-89.
- Marsch A., *Anmerkungen, Korrekturen und Ergänzungen zur Autobiographie von Friedrich Bernhard Werner*, w: *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Życie i twórczość – Leben und Werk. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miedzi w Legnicy w dniach 21-23 listopada 2002 r. Protokollband der internationalen Fach-*

- tagung veranstaltet am 21.-23. November 2002 im Kupfermuseum zu Liegnitz*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica 2004, s. 39-67.
- Marsch A., *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Śląski rysownik europejskich widoków*, tłum. A. Bok, Głogów 1998.
- Marsch A., *Friedrich Bernhard Werner und seine Klosteransichten von Schlesien*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau”, 32 (1991), s. 69-152.
- Rolnik D., *Obraz Niemiec i Niemców w dzienniku podróży Adama Logi (1800-1831) z Leszna do Bonn odbytej w 1820 roku*, w: „Trzeba dyscypliny – bez niej nie da się pasji składnie wyrazić...”. *Studia z dziejów nowożytnych (XVI-XVIII w.)*, red. M. Forycki, A. Perłakowski, F. Wolański, Poznań 2012, s. 169-183.
- Rolnik D., *Refleksje Adama Logi o Ślązakach, Polakach, Prusakach, Niemcach i innych nacjach w świetle jego nieznanego dziennika z podróży odbytej z Leszna do Bonn w 1820 r.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 68 (2013), nr 3, s. 103-120.
- Rybka-Ceglecka I., *Topografia Śląska F.B. Wernera, koncepcja dzieła i jego realizacja*, w: *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Życie i twórczość – Leben und Werk. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miedzi w Legnicy w dniach 21-23 listopada 2002 r. Protokollband der internationalen Fachtagung veranstaltet am 21.-23. November 2002 im Kupfermuseum zu Liegnitz*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica 2004, s. 91-109.
- Ziobler A., *Opis podróży po Śląsku i Czechach starosty Witkomirskiego Benedykta Tyzenbauza z połowy XVIII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 70 (2015), nr 2, s. 91-98.
- Zlat M., *Peregrynacje czyli chrześcijańska wędrówka – nieznanany rękopis z rysunkami F.B. Wernera*, „Rocznik Sztuki Śląskiej”, 11 (1977), s. 103-125.